

SEPTEMPUNCTATA

Tanulmányok
Petrőczi Éva
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
PÉNZES TIBORC SZABOLCS

rec.iti
Budapest • 2011

A borítón látható kép a www.wordle.net segítségével készült.

© Szerzők, 2011.

Kiadja a *rec.iti*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Bod Péter szótárának lexikográfiai modellje

A 2002-es Bod Péter konferencián hangzott el Voigt Vilmos előadása *Magyar folklórtörténeti adatok Bod Péter szótárában* címmel. 1995-ben jelent meg Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor és Thimár Attila szöveggondozásában az 1767-es nagyszombati szótárkiadás hasonmása, amely voltaképpen Pápai Páriz Ferenc nevezetes művének átdolgozása, amint a címlapon is olvashatjuk: „Nunc vero proverbiis selectioribus interspersis... aliisque necessariis & jucundis Accessionibus locupletatum intentione ac labore Petri Bod. Novae huic editioni nunc primum addita est Lingua Germanica in Parte posteriori.” Bár az eredeti, 1767-es nagyszombati kiadás sem ritka nagyobb könyvtárainkban (egy jobb, régi gimnáziumi bibliotékában legtöbbször megtalálhatjuk), a hasonmás mégis nagy segítséget jelent a kutatók számára, így a becses szókönyv egészen közkeletűvé válhatott. Ezt a tényt méltányolja és ünnepli Voigt Vilmos, aki a megjelenést a kutatás újabb feladataként értelmezi: „Ezt adta ki hasonmásban 1995-ben Hargittay Emil szerkesztőtársaival – úgyhogy most elkezdődhet e szótár feldolgozása, tüzetes elemzése.” Olvasva és megfogadva a buzdító szavakat, erről a kiadásról igyekszünk újabb összefüggéseket kideríteni.

Voigt Vilmos tanulmányában legalább két olyan megállapítás van, aminek a továbbgondolása mindenképpen megfontolandó és teoretikus távlatokat nyit. Érzékeli, hogy szótáriródmunk minden darabja szorosan illeszkedik saját korának *tudományelméleti rendszerébe*, ezek ismerete nélkül megállapításaink hiányosak lehetnek: „Szótáraink történetével sokat foglalkozott a magyar nyelvészet, még a művelődéstörténet is. Mégis, mintha elhalványulni látszana a felismerés, hogy ezek logikai–tudományos konstrukcióként is igazán számottevők.” Voigt Vilmos másik fontos megállapítása a tudományelméleti paradigmaváltás kérdéskörére irányul, vagyis arra, hogy Bod műve – bizonyos jelek ellenére – a felvilágosodás előtti korszakhoz tartozik: „Leginkább Bod Péter esetében volna szükség és lehetőség ilyen kontroll elvégzésére. Említettük már, hogy a klasszikus magyar szótárirók közül az ő gyakorlati teológiai ismereteit tarthatjuk a legalaposabbaknak. Ezenkívül ő még a felvilágosodás előtti felfogást képviseli, azaz nem nála kell keresnünk az „új” ideológia szemantikáját.”¹ A továbbiakban e teoretikus igényű kérdésekre próbálunk részleges választ keresni.

A tanulmány a Debreceni Egyetemen a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 pályázat támogatásával készült.

¹ VOIGT Vilmos, *Magyar folklórtörténeti adatok Bod Péter szótárában = Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. TŰSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 15), 166, 174–175.

Szenci Molnár Albert leválasztotta a középkori vocabularium antropológiai és nyelvfilozófiai rendszereiről a magyar lexikográfiai hagyományt saját művei megteremtésével. Lexikográfiai műveiben egyesítette a reneszánsz itáliai és svájci–német ágának tulajdonságait. A humanizmus–reneszánsz nyelvi–irodalmi eszményében kiemelkedő helyet foglal el a szótár. Két fejlődési fázisban indokolt végighaladni. Először – a göröghöz hasonlóan – el kell készíteni a latin nyelvi kifejezőeszközöknek a göröggel megegyező bőséget (*copia verborum*) bizonyító gyűjteményt; így születnek a hatalmas thesaurusok, promptuariumok.

Az ókori latinoknak még a göröggel összehasonlítva kellett bizonyítaniuk saját nyelvük amazzal való egyenrangúságát. A reneszánszban a megújuló latinnak az ókori eredetihez fogható képességét és értékeit kellett igazolnia, valamint alkalmasságát a megújuló tudományos gondolkodás és a művészetek számára. A harmadik körön a vulgáris nyelveknek kellett bizonyítaniuk a klasszikus nyelvekhez mérhető alkalmasságukat. Ennek új fejezete nyílik, amikor a vulgáris nyelvek immáron egymással is, és az etalonként értelmezett klasszikus nyelvekkel is összemérhetővé válnak. Ezt a nyelvfilozófiai, tudományelméleti igényt elégítette ki immáron a maga hatalmas vállalkozásával a fokozatosan tizenegy nyelvűvé duzzadó *Calepinus-szótár*, amelyben már a magyar nyelv is helyet kapott Laskai Csókás Péter jóvoltából (1585), amelyet föltétlenül ösztönöz a nyelvek versengését hangoztató gondolat, a *glottomakébia*. Az elmondottakat a reformáció annyiban módosította, hogy az ókori tudományosság és annak a reneszánszban megújított egész fegyvertárát a hitújítás irányából értelmezte: mindez a Szentírás – mint kizárólagos üdvforrás – igazi megértésében, magyarázatában és hirdetésében található meg valódi jelentőségét. A vulgáris nyelvek csak akkor mérhetőek a három szent nyelvhez, ha bizonyos kritériumoknak megfelelnek. A grammatikai törvények mellett azonban még olyan feltételeknek is kell érvényesülniük, amelyek a nyelvet *alkalmassá teszik a retorika által megszabott feltételek teljesítésére*. A *puritas* a nyelv tisztaságát jelenti, a helyes nyelvhasználatot, ami nélkül lehetetlen anyanyelven művelni a tudományokat és művészeteket, amihez elengedhetetlen az anyanyelvű retorika magas színvonalának biztosítása. A *reformáció nyelvszemlélete szerint kettős meghatározottságú*: az anyanyelvnek alkalmasnak kell lennie részint a Szentírás anyanyelvre fordítására és ennek összes konfesszionális–liturgikus funkciójára, másrészt alkalmasnak kell lennie annak a retorikai–poétikai kultúrának a hordozására, amelyet az antikvitásban teremtett meg a görög–latin műveltség és újított meg a reneszánsz.

A 16. század lexikográfiai irodalma egyik legfontosabb vehiculuma volt az antik kultúra eszmetörténeti és retorikatörténeti recepciójának, szoros kapcsolatok fűzték a reneszánsz–késő reneszánsz filológiai tudásához, nyelvfilozófiai rendszereihez. Kutatásaik azt is megerősítették, hogy a történelmi lexikográfiát nem lehet leválasztani a műveltségi eszmények történetéről és a nyelv szerepéről a mindenkor uralkodó műveltségi ideálokban. Beigazolódni látszik, hogy minden korszaksajátossághoz három alapkérdéssel kell közeledni a történelmi

lexikográfia keretében: 1. Milyen célcsoportja és felhasználási területe van a lexikográfiai műnek? 2. Hogyan lehet a nyelv helyét és szerepét az adott képzési rendszerben meghatározni? 3. Milyen nézet létezik a nyelv szerepéről a megismerési folyamatban?

A humanisták feladatai a *nyelv lehető legteljesebb uralmában* és ahhoz minden eszköznek rendelkezésére bocsátásában állnak, az *imitatio* program és módszer az oda vezető úton, az *eruditio* a képesség; egy sokoldalú tárgy- és nyelvismeret szónokként vagy íróként formailag tökéletes nyelvi kifejezést kölcsönözhet. A szó megértése, jelentésének kibontása a humanista műveltségmodell számára az ember lényegének kibontakozásával azonos. Így a filológia nem marad meg a szaktudományok szintjén, mint egy szaktudomány a sok közül, hanem filozófiai rangot kap. Ebben az értelemben a *studia humanitatis* számára a szó az ember meghatározásának egyik legfontosabb eszközeként jelenik meg, s ezzel tudományelméletileg megalapozott vezető szerepet kap. Ezért a filológia a humanizmusban nem az antikvitást előnyben részesítő kedvtelés, hanem lényege szerint filozófia. A szó, s kiváltképpen az antik szó oly nagy jelentőséget kapott, hogy a filológia magának igényelhetette a valóság különböző világaiban és elrendezéseiben történő feltárását. Angelo Poliziano szerint „A grammatikusoknak az a dolguk, hogy minden írásbeli művet – a költők, a történészek, a szónokok, a filozófusok, az orvosok, a jogtudósok alkotásait – vizsgálat alá vonjanak, és azokat magyarázzák. (Grammaticorum enim sunt hae partes, ut omne scriptorum genus... enarrent.)”² A humanista lexikográfus e kultúra és képzési szisztéma céljainak megfelelően egyesíti a *grammatikus*, *poéta* és *orátor* jellemzőit.

Ludovico Vives a grammatikusnak a lexikográfiával való további fontos összefüggéséről beszél: annak a népnyelv tudósának és mintegy kincstárnokának is kell lennie.³ A tanárnak továbbra is ismerni kell a tanulók anyanyelvét, amelynek segítségével a tudományos nyelvek tanítását könnyebben és kényelmesebben végzi. A tanárnak az anyanyelv egész történeti fejlődését ismernie kell, de nemcsak az újabbat, hanem a szavak régebbi elnevezéseit is, amelyek már használaton kívül vannak. Az új képzésben ez a grammatikus többé már nem a középkori tanár, aki a tanulók számára a szövegeket egy halom, gyakran érthetetlen és összefüggéstelen részlettel a disputáció számára előkészíti, tekintet nélkül arra, vajon a tanuló a lexikális jelentést megértette-e.

² Ernesto GRASSI, *A humanista tradíció: a 'res' és a 'verba' egyisége*, Athenaeum, 1992/2, 74–75.

³ Mechthild BIERBACH, *Grundzüge humanistischer Lexikographie in Frankreich: Ideengeschichtliche und rhetorische Rezeption der Antike als Didaktik*, Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 1997, 102: „Vernaculam puerorum linguam exacte cognoscet, ut commodius per hanc et facilius eruditas illas tradat; quod nisi in lingua patria aptis et propriis ad eam rem, de qua loquitur, utatur verbis, fallet subinde pueros, isque error adultos jam et grandes pertinaciter comitabitur: ...teneat memoriam omnem vetustatis linguae patriae, et cognitionem non verborum modo recentium, sed prisorum quoque, et quae jam exoleverunt, sique velut praefectus quidam aërii linguae suae, nam ni ita fiat, quum unaquaeque lingua mutationes crebras recipiat, libri ante centum annos scripti non intelligerentur a posteris...”

Az *erudició* fogalmának korabeli értelmezése összefügg a *cognitio rerum* fogalmával. A humanisták számára a *cognitio rerum* elsősorban nem személyes megfigyelés vagy tapasztalat eredménye, hanem annak a teljességnek a megismerése, amelyet az antik szerzők szövegei (részben azok reneszánszban megújított kiadásai, kommentárjai) megeremtettek. Ez az ismeret a megszerzett retorikai tudással továbbadható; a nyelvi képzés – mint előfeltétel – szükséges a szövegekbe foglalt tudás számára, az ismeretek megszerzése a szövegekből újra célja a kiművelt beszédnek. Az erudició tudásigénye egyetemes, ámde minden ismeret a kifejezőkészséget szolgálva van hozzárendelve. A képzés gyakorlatában az új módszer szerint a *cognitio verborum* ellenében a *cognitio rerum* nem vagylagos döntés, hanem mindkettőhöz egyidejűleg ugyanazokat a szövegeket sajátítja el. A humanista lexikográfia a képzés szolgálatában áll, ez másrészt jellegzetessége a vázolt kétoldalú erudició-fogalomnak.

A humanista lexikográfia csak igen kevésé hasonlítható a 17–18. század enciklopédiáifogalmához, ebben az esetben a megismerés folyamata a (görög, latin) nyelv által hordozott, abban kifejezett, értelmezett, kommentált műveltségre vonatkozik. 1576-ban jelent meg Strassburgban Stephanus Doletus (Étienne Dolet) *Phrases et formulae linguae latinae elegantiores* című kötete, amelyhez Sturm írt bevezetőt. Gondolatmenetében szinte egy ideális szótár – a teljes nyelvi megismerés – sajátosságait fogalmazza meg, egyértelmű, hogy ennek az ismeretanyagnak a köre a római írók által használt és ránk hagyományozott tudásból származik: „atque utinam... Doletus: aut aliquis alius hanc rationem potuisset perficere, ut integram linguae latinae suppellectilem accumulata[m] et artificiose dispositam atque instructam haberemus: rerum diuinarum: naturalium: stirpium et plantarum: animantium et beluarum: artium atque doctrinarum: hominis etiam atque humanitatis nominibus et verbis et vocabulis: omnibusque sententiarum formulis digestam: ijs omnibus quae a Romanis usurpata: a scriptoribus nobis relicta sunt, quae adhuc sua carent absolute, tametsi praeclaram operam nauauerint magni uiri: Lexicis, commentarijs noctium atticarum, saturnaliorum, miscellaneorum, dierum genialium, antiquarum lectionum, Thesaurorum, aduersariorum, collectaneorum, annotationum. ueruntamen ordinem adhuc, et plenitudinem, et copiam maiorem atque perfectionem, etiam hac aetate mea ingrauescente animus meus requirit.”⁴ Az idézet is mutatja, hogy a humanista lexikográfia önmagát az antik szövegek és az ezekre épülő kommentáriródlalom követőjének látja. Az erudició szövegkövető, a nyelvi és tárgyi erudició antik szövegekben van lefektetve.⁵

⁴ BIERBACH, *i. m.*, 235–236. – Stephanus DOLETUS, *Phrases et formulae linguae latinae elegantiores*, [Argentorati], 1596. művének P 977 Helmst 8° jelzetű példányát a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-ben tanulmányoztuk.

⁵ BIERBACH, *i. m.*, 149–150: „Res und *verbum* sind spiegelnd aufeinander bezogen, das eine wird nicht ohne das andere gedacht, analog ist Sprachvermittlung immer auch Vermittlung von Sachkenntnis. Aus der Sicht der Humanisten ist Sprachwissen nicht ein Wissensbereich neben möglichen anderen, sondern gleichzeitig mit dem sprachlichen Wissen und Können wird immer auch das Weltwissen derer erworben, die die Texte, an denen gelernt wird, verfaßt haben.” 153: „Die *cognitio rerum* der Humanisten ist in erster Linie kein Produkt individueller Beobachtung und

A retorikai–poétikai kifejezőképességhez a *copia* mellett fontos volt a *varietas* elvének érvényesülése, amely a középkorban nagyon ellaposodott, különösen a grammatikaközpontú tanításban. Voltaképpen ennek része a jelzőként használt melléknevek szótárszerű összegyűjtése (*epithéta*), amelynek igazán nagy szerepe lehetett a *varietas* és *copia* elvének megvalósításában, hiszen ezek szinonimák is egyben. Az igényesebb gyűjtemények a dialektika szempontjainak figyelembevételével készültek, ahol érvényesítették a szubsztancia, akcidencia, faj, nem, fajta, okok szerinti felépítést, jelentésselkülönítést.⁶ A *copia* és a *varietas* szempontjai magasra értékelik a beszéd során a proverbiumok, apophtegma, paroemiák használatát, ezt Vives is hangoztatja, mert azoknak jelentéssokszorozó, -bővítő erejük van.

A nyelv tanulmányozásának központjában nem az egyes szavak állnak, hanem a szavak kapcsolódásának sajátosságai. A beszélő nyelvi közösség, de az egyén nyelvhasználatának sajátosságai is a szavak kapcsolódásának rendszerén keresztül ragadhatók meg, szintagmatikus környezetükben, jelentésmódosulásukban. Ezért aztán a legjobb lexikográfiai művek törekszenek a szavak mellett minél nagyobb számban formulákat közreadni.

Mivel az antik kultúra hatalmas méretű, eleve paradox vállalás ennek a kulturális dimenzióknak – úgymond teljes – lexikográfiai megjelenítése bármely vulgáris nyelven. Szükségszerű, hogy a kor lexikográfiai műveinek döntő többségében ott kísért az aszimmetria a latin javára s az ezzel való birkózás. Ez a hatalmas kulturális gravitáció természetesen Petrus Dasypodius – de majd Szenci Molnár – műveit is jellemzi.

A 17. század elejének szemléletváltozását jól tükrözi a pfalzi–hesseni kései humanizmus jelentős képviselőjének, Johann Heinrich Alstednek két műve. 1620-ban adja ki Herbornban *Septem artes liberales, quae constituunt tertium Encyclopaediae philosophiae tomum* című munkáját, amely tulajdonképpen *Encyclopaedia* című művének egy fejezetét dolgozza át és jelenteti meg önállóan.⁷ A hét szabad művészet korábban megszokott rendszere helyett azonban a tudományoknak más összefüggését használja Alsted: I. Lexica, II. Grammatica,

Erfahrung, sondern die Gesamtheit der Erkenntnisse, die in der antiken Texten niedergelegt ist. Das Sprachstudium ist nicht um seiner selbst willen da, sondern um das Wissen der Alten in den Texten erschließen zu können und um in geschulter Rhetorik selbst wieder dieses Wissen weitergeben zu können.” (Kiemelés tőlem – I. M.)

⁶ Erre látunk példát Simon Pelegromius *Synonymorum Sylva* című 1535-ös munkájában, amelynek bevezetője világosan mutatja szerzője szempontjait: „Ea autem synonymorum, siue per Synonymiam variandi ratio, primum ac omnium maxime ex Dialectica traditione desumi poterit... Ac ideo praescribit nobis, quomodo omnium rerum essentiam siue existentiam aut substantiam, genus, species, proprietates, conditiones, accidentia... sicut Dialectici doctores praecipiant, collocare possimus. Ex eiusmodi conditionum, proprietatum, accidentium et causarum multiplicitate, nascitur rerum appellandarum et describendarum multitudo et varietas.” BIERBACH, *i. m.*, 218–219.

⁷ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) G. 813 jelzetű példányát használtuk. (Rövidítése a továbbiakban: TtREN)

III. Rhetorica, IV. Logica, V. Oratoria, VI. Poetica, VII. Mnemonica.⁸ A *lexicának* nagy szerepet szán, hiszen kiemelt helyen, legelsőként tárgyalja. A *lexica az a művészet (tudomány), amely átadja, hagyományozza, tanítja a szavak jelentésének megismerési szabályát, másképpen lexikográfianak* nevezzük. A *lexica eszközei egyszerűek, vagy összetettek, bonyolultak*. Egyszerűek a *vocabulariumok*, ahol az egyszerű szavak természetét és használatát vizsgálják. Ilyen a *nomenclatura, dictionarium, lexicon, synonymia, thesaurus, sylva* és más hasonló művek. Összetettek a *phraseologia, anthologia, vagy florilegium*. Azokban a szerkezet és a kifejezések eleganciájára irányul a figyelem. Ezek a *selecta, analecta, cornucopiae, elegantiae, florilegia, vagy polyanthae, adagiumok és proverbiumok, etimológiai szótárak és hasonló írások*. A fölsorolásból kiderül, hogy *Alsted a lexikográfiát az előző évszázad retorikai tapasztalatai alapján tekintette önálló diszciplinának*, hiszen olyan gazdag lexikográfiai irodalom keletkezett, amely a hagyományos szótárfunkciókat megsokszorozta. Ezért kapnak helyet a legkülönfélébb szinonima és frazeológiai gyűjtemények, önálló csoportot alkotnak adagium gyűjtőnévvel a közmondásszerű kifejezések. Mindezek mögött természetesen ott áll a *copia verborum* alapvető retorikai igénye, a ciceronianizmus elméleti rendszere.⁹ Az *Encyclopaedia* 1630-as kiadásában a II. kötet *Philologia* című fejezete hat részből áll: *lexica, grammatica, rhetorica, logica, oratoria és poetica*, hiányzik a korábban látott *mnemonica*.¹⁰ Ezekről a tudományokról azt mondja Alsted, hogy összességükben és egyenként rendelkeznek azzal a képességgel, föltétellel, hogy a retorikát irányítsák: „Hae siquidem artes omnes et singulae hoc sibi habent propositum, ut orationem dirigant.”¹¹

⁸ Ezen tudományelméleti összefüggést itt most nem taglalhatjuk részleteiben, mindössze annyit jegyzünk meg, hogy a fölsozlásból egyértelműen kiderül a szerző ráizmusa, hiszen a *rhetorica és oratoria szerinti különbségtétel egyértelműen innen származtatható, amint az egész enciklopédiában is markánsan kirajzolódik a ráizmus átfogó érvényesülése*. Erről győzött meg bennünket e két fejezet – itt most nem részletezhető – tartalmi vizsgálata is.

⁹ Johann Heinrich ALSTED, *Septem artes liberales, quae constituunt tertium Encyclopaediae philosophiae tomum*, Herbornae Nassoviorum, 1620, 5: „Lexica est ars tradens modum sciendi vocabulorum significationis: *alias Lexicographia*. Instrumenta Lexica sunt simplicia et incomplexa, vel composita et complexa. Simplicia sunt Vocabularia, in quibus natura et usus verborum simplicium expenditur. Huc pertinent Nomenclaturae, Dictionaria, Lexica, Synonymia, Thesauri, Sylvae et similia scripta. Composita sunt Phraseologiae et Anthologiae seu Florilegia. In illis elegantia structurae, in illis elegantia sententiae attenditur. Hujus itaque loci sunt Selecta, Analecta, Cornucopiae, Elegantiae, Florilegia seu Polyanthae, Adagia seu Proverbia, Radices Lingvae, et similes libri.”

¹⁰ Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia Septem tomis distincta...*, Herbornae Nassoviorum, 1630. A TREN A. 43 jelzetű példányát használtuk. – Legújabbban Szentpéteri Márton vizsgálta Alsted grammatikáról–retorikáról alkotott szemléletét, illetve az *Encyclopaedia* kombinatorikus–hermetikus sajátosságait. Ennek során érinti a lexikográfia értelmezését, jelentését: SZENTPÉTERI Márton, *A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban*, ItK, 1998, 437–458.

¹¹ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 266: „Hae siquidem artes omnes et singulae hoc sibi habent propositum, ut orationem dirigant.”

A romantika utáni tudományos gondolkodás szinte amnéziába zuhant, elfelejtette, hogy mily mohón érdeklődött a reneszánsz és barokk kor retorikai műveltsége a közmondások, szólások iránt, kutatásukkal önállóan megjelölt tudományág, a *paroemiologia* foglalkozott. A szólás- és közmondáskutatás utóbb szinte kizárólag a nyelvtörténet kompetenciájába került és hosszú ideig nem ismerték föl e speciális tudás esetében a retorika meghatározó szerepét; illetve inkább a népnyelvnek és műveltségnek a magas kultúrába való emelkedését vizsgálták ennek kapcsán. Ez utóbbi nézőpontnak nyilván megvan a maga – valamilyen szinten érvényesülő – létjogosultsága, de nem olthatja ki, és „nem válthatja le” azt a tudományelméleti helyzetet s azokat a kompetenciákat – azt az episztémét –, amiben a retorika generálta és értelmezte a paroemiologia szerepét. A romantika utáni nyelvtörténeti kompetencia eleve nagyra értékelte a nyelvi jelenségek között a népnyelvbe tartozókat, azok magas kultúrára gyakorolt hatását, s ez az episztémé jelentős részben kioltotta a korábbi, genetikailag a retorikához kötődőt, s ez – a retorikát egyre inkább mellőző – értelmezői tudatban is lényeges eltolódást, torzulást eredményezett.

A retorikai rendszerek folyamatosan az érvelés legfontosabb módszerének tekintették a logika–dialektika alkalmazását, bár ennek csak részleges érvényesülését javasolták. Arisztotelész *Rétorika* című művében több helyen fejt ki erre vonatkozó gondolatait.¹² Ami a dilektikában a szillogizmus, annak felel meg a retorikában az enthüméma (ez tulajdonképpen dedukció), az indukciónak pedig a példa, vagy exemplum a megfelelő párhuzama. Az exemplum tulajdonképpen retorikai indukció: az egyik egyestől a másik egyeshez jut el az általános beleértett láncszemén keresztül: egy tárgyat osztályba sorolunk, majd ebből az osztályból megadunk egy új tárgyat. Az exemplum akármilyen méretű lehet: egy szó, egy tény, egy tényállás, és e tények elbeszélése. Ez a meggyőző hasonlítás, az analógiára épülő érv, akkor lelünk jó exemplumra, ha rendelkezünk az analógiás látásmód adományával. Az enthüméma változata, vagy eszköze a gnóma, paroemia (maxima, paroimia, abagia, abagiones, sententia, proverbium, adagium elnevezése is használatos, bár ezek között árnyalatnyi eltérés valóban kimutatható); igen elliptikus forma, olyan enthüméma, ahol a következtetés kimondatlan marad. Olyan formula, amely az általánosat fejezi ki, de kizárólag azt az általánosat, amely a tárgy szempontjából választható vagy elkerülhető cselekedetre vonatkozik. Arisztotelésznél a gnómé alapja mindig az eikosz, a valószínű. A gnóma ugyan teheti a bizonyítást talányossá, paradox jellegűvé, vagy meglepővé, azonban homályossá nem. Amennyiben ez a veszély fenyeget, úgy jelentésvilágosító epilógust kell hozzáilleszteni. Bár alapvetően az enthüméma része, vagy annak funkcióját tölti be a gnóma, mégis szerepet kaphat az exemplumban, de a narratívában is hasznos lehet. Gyűjtésüket minden szónoknak javasolja Arisztotelész. Átkerült olykor az inventiók tanából az elocutióba (sokszor a nagyítás vagy a kicsinyítés alakzataihoz); a középkorban

¹² ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz., tan. ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, 12–17, 136–145, 225.

virágzott ki igazán, amikor létrejött a tudás egészét átfogó idézetek tárháza, amely jelentős mértékig gnómius elemekből állt, osztályozva, alfabetikus rendbe gyűjtve. Ennek a középkori hagyománynak ad új távlatot a reneszánsz retorikai tapasztalatát felhasználva Erasmus *Adagiorum Chiliades...*-e.

Baranyai Decsi Ludovicus Vives-t idézi, aki szerint „éjjel-nappal kellene tanulmányoznunk az adagiomokat, mert bennük különösen érvényesül a szavak és a dolgok bőssége, mert azokban, mint a tudományokkal zsúfolt könyvesboltban, elsősorban a költészet és a szónoklás művészetének minden díszítményét a legékesebben föltaalálhatod.”¹³ A német reneszánsz már a 16. század legelején érdeklődik az anyanyelvű paroemia iránt, és ezt a reformáció csak fokozza. A korabeli szerző láthatóan anyanyelvének a klasszikus nyelvekhez mérhető képességét igyekszik fölmutatni, és gyűjteményével dokumentálni. A kultúra és a nyelv történeti jellegét meghatározónak tekintí, egyben szoros összetartozásukat hangoztatja. A paroemiákat a népi bölcsesség hagyományhordozójának tekintí, a jog és törvény kifejezésének, normáknak és általános érvényű szabályoknak. A paroemiákat azonban nemcsak gyűjteni és használni kell, hanem jelentésüket pontosan feltárni, azokat összehasonlítani, forrásaitat fölmutatni.

Szenci Molnár Albert szótárkiadásainak fokozatosan duzzadó retorikai-elméleti szóanyagára már hosszú ideje figyelünk, és jelentőségét méltatjuk.¹⁴ E szóanyag mintegy négyszázra rúghat, ehhez számítandó még a paroemiológiai anyag és Horatius Toscanella terjedelmes függeléke a *Dictionary* esetében. Ez a módszer nem alkalmas arra, hogy kidolgozzon, bemutatson egy komplexitásra törekvő rendszert, arra sem számíthatunk, hogy e rendszer különböző szintjei azonos minőségben reprezentáltak jelennek meg; azonban irányultsága, elemei, szándéka jellemezhető. A paroemia mellett az a szócsoport a legsikeresebb, amelynek meghatározása a lexikográfiai műfaj tágabban értelmezett szabályai között még hatékonyan, szakszerűen elvégezhető. *Ezek nagyobb része az elokúció szférájába tartozik*, meghatározásaik, példáik szemléletesek, pontosak. A szótár három – Szenci életében megjelent – kiadását áttekintve azt látjuk, hogy a legerőteljesebb gyarapító tényező a retorika–poétika. A latin–magyar részt nagymértékben gazdagítja a prozódiai példátár.

Feltétlenül igazolható öt esetben a paroemia verses formájának tudatosága, amelyek egyben öt retorikai alakzat példái is, ezek „Metonymia, *Neve*

¹³ *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque: Ex DES. ERASMO, HADRIANO Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Parimiographis excerptae, ac Ungaricis prouerbis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera successina IOANNIS DECII Baronij.* Excudebat Iacobus Klöf. BARTYPHAE, 1592. (hasonmás kiadás), kiad. MOLNÁR József, Bp., ELTE, 1978, A6v: „Certe enim non immerito iudicauit Ludouicus Viues hoc opus Adagiorum (t. i. Erasmust, I. M.) dies atque noctes esse ab omnibus legendum, propter summam et rerum et verborum copiam, quippe in quo veluti in taberna quadam amplissima, cum aliarum plerarumque scientiarum, tum in primis Poeticae ac Oratoriae artis ornamenta omnia decentissime digesta inuenire possis.”

¹⁴ Vö.: IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Reformáció), 31, passim.

elváltoztatása, midőn ember az pohart megíjsza, s az Bort mas keziben adgya Es az Cicerot altal olvassa, az Terentiust kitanollya; Paronomasia, Hozza nevezés, midőn ket hasonlo szónac sokkal külemb az értelme: ut, Nem fapostilla, hanem lapos tegla, Nem Teve, hanem terbel tele. Az Paromaeon ezhez hasonlo figura, ut: most nem Pap, az ki nem kap; Prosopopeia, Személy szerzés, Mikor nema dolgoknac beszellest talaydonitunc, ut: Sir az Szeggeletben az Igassag, Rikolt az utzakon az Hamissag: ezt Könnyves semmel nezi az varos falai. Syncrisis, antithesis, comparatio, Ket külömbözö dolgocnac összeretése, ut Vert nyfen veretlent. Te tul s en innen, te hagyiczad, s en ütöm.” Tüzetesen átvizsgáltuk a *Dictionarium* 1611-es és 1622-es kiadásait, eszerint 434 paroemia szerepel azokban.

A paroemiák éppen a scriptura és az oralitás közötti „kulturális térben” hatottak, sarjadtak, bonyolult kölcsönhatásuk csak a korabeli történeti paroemiográfia alapelvei szerint írható le és értelmezhető. Amit saját befogadói jelenünk esetleg orális eredetűnek gyanít, azt a gyanút tüzetes vizsgálat sokszor megcáfolhatja. Egyébként is bonyolult „áramlás” történhetett a scriptura és az oralitás pólusai között: a romantika utáni episztémé más tudományelméleti térbe helyezte a paroemiográfiát, mint ahogyan az korábban elhelyezkedett a reneszánsz, késő- reneszánsz tudásszerkezetében. A reneszánsz, késő- reneszánsz időszakában a scriptura mellett létezett egy „másodlagos oralitás”, amely tulajdonképpen a scriptura tudáskészletének egy – tekintélyes – részét szóbelivé változtatta, bár eredete egyértelmű és nyilvánvaló volt a scripturát birtokolók számára. Ennek abban állt a szerepe, hogy valamiféle „Kulturgut”-ként memorizálták a scriptura műveltségének jelentős részét, hogy az az oktatásban elsajátítható és gyorsan alkalmazható legyen. Így a kulturális elsajátításnak, intézményesített képzési rendszereknek elfogadott módszerévé vált. (Ne feledjük, hogy maga a retorika is minden írott szabályrendszere és imitációs gyakorlata ellenére *igazi, hatékony kommunikációs formájának a verbalításban elhangzó szónoki beszédet tekintette.*) A valódi orális kultúra természetesen alapvetően az írott kultúrán kívül létezett, jellege, terjedelme, hagyományozó technikái erősen eltértek az előzőtől, azonban éppen a paroemiologia komolyan érdeklődött iránta és bevonta a scripturában megfogalmazott és működtetett elméleti rendszerekbe. A reformáció megnövelte az anyanyelvű műveltség kulturális esélyeit, egyre jobban bevonta a scriptura tartományába, egyre bonyolultabb kulturális, liturgikus funkciókra tette alkalmassá és állandósította azokat. Ez a folyamat megnövelte a scriptura és az orális kultúra érintkezésének felületét, kölcsönhatásait felgyorsította, benne immáron az anyanyelvű scriptura egyre összetettebb képződményeivel. Ebben a modellben értelmezendő a paroemiologia megújulása.

Számos paroemia csak nagyon alapos ókortudományi, filológiai ismeretek birtokában értelmezhető. Akkor döbbenhetünk rá ezek igazi kulturális távlatára és összetettségére, ha visszakeressük azokat Erasmus *Adagiájában*. Ott több lapnyi beható filológiai értekezésre, elemzésre bukkanhatunk, ahol a jelentésváltozatok- és változások gazdag felsorolását, összefüggését és rendszerezését kapjuk, azzal a szándékkal, hogy belássuk és fölismerjük a kultúra és nyelv je-

lentésképző összefüggéseit. *Egyik póluson a közeli jelentésazonosságot – a hasonló alapelvű szignalizációt – láthatjuk, a másik póluson azonban a latin eredeti és a magyar értelmezés-tolmácsolat között hatalmas szignalizációs különbség feszül.* Kisebbrészen találkozunk olyan példákkal, ahol nyilvánvaló a jelentésekvalencia, vagy az ahhoz közeli szemantikai egyezés. „Sokat hallj, lass, keveset szolj. – Audi, vide, tace. Nehéz az agg rókát a torbe eyteni. – Annosa vulpes haud capitur laqueo. – Az czöbörből, az vederbe hágni, Ab equis ad asinos, De toga ad allium.” A fokozatok széles skálája alakult ki, ahol megtaláljuk az alapvető szerkezeti azonosságot szemantikai, szintaktikai szinteken, eltérés legfeljebb egy elemben jelentkezik, amely zavartalanul kicserélhető a jelentés csorbulása nélkül. „Nem pengeti az ijat, az ki madarat akar loni. – Non tundit nervum, qui vult transfigere corvum.” A latinban holló szerepel, a magyarban általában madár. „Ludra veštegetß Bénát. – Ranis vinum praeministras.” A lúd helyett béka áll, a széna helyett bor, de a szemantikai párhuzam és szerkezet sértetlen maradt: mindkét esetben a hiábavaló, oktalan igyekezet ironikus kifejezése a cél. Ehhez hasonló a „Ludra Bénát, ebre korpát veštegetß. – Cani das paleas, Asino ossa.”, ahol felcserélődtek az állatszereplők: kutyából liba, számból kutya lett. A paroemiák jelentős százalékában találkozunk az ironikus torzítás eljárásával, amit a paroemiologia kifejezetten retorikai eredetűnek-jellegűnek tekint.

A magyar nyelvű paroemiák egy része feltehetően valamely (ősi) orális örökség fejleménye, amit azonban jelentősen befolyásolhatott a bibliai, egyházi nyelv, hagiografikus–liturgikus hagyomány. Ez a kétféle tradíció találkozik és lép egymással bonyolult kölcsönhatásba a korszak paroemiái irodalmában Baranyai Decsinél és Szenci Molnárnál. Mivel az antikvitás antropológiai–kulturális hátterének jelentős része nem illeszthető a keresztény szemiózishoz, így szükségszerű a nagymértékű krisztianizáció. Ezt lépten–nyomon meg is figyelhetjük a korszakban, ami azonban sokszor sajátos – olykor groteszk – aszimmetrát hoz létre, ezzel eleve csökken a jelentésekvalencia esélye. Jobb esetben ez csak grammatikai szinten jelenik meg: „Isten is munkára fizet. – Dii facientes adjuvant.”, ahol a többes szám árulkodik a politeisztikus eredetről. Ugyanilyen a következő: „Meglehet ha Isten akarja. – Si libeat, servare procul quoque numina possunt.”, itt is nyilvánvaló a többes számban kifejezett pogány eredet. A „Nyomába sem hághat. – Nihil ad Parmenionis suem.” esetében a magyar legfeljebb távoli tipológiai párhuzamot teremt, megcsonkul: Nagy Sándor egykori hadvezérének személye kikopik az új szemiózishoz. Ehhez hasonló a „Követ vetni nálánál nagyobb. – Sus cum Minerva certamen suscipit.”, a magyarból azonban elvész a latin groteszk hangja a Minervával vetélkedő disznóról. A „Kiczin a bors, de erős. – Tydaeus corpore, at Hercules.”; láthatóan az antik szemiózis párhuzamát követi, az apró termetű, ám hatalmas (herculesi) erejű Tydaeus ellentéte mitológiai jelentését teljesen elveszíti, bár megmarad a szemantikai feszültség. „Fogas ebneq valo az czontrágás. – Prov. Lippus oculus solis radios non fert. Item, Non cui vis homini contingit adire Corinthum. Piguis venter non gignit sensum tenuem.

Gravius est idquam Trojam capere.” Egész paroemiaegyüttest sorakoztat föl, amelyben különösen az utolsó, egyértelműen a legnagyobb történelmi tettnek számító Trója elfoglalását idézi meg, mint amely csak a legnagyobbaknak való, s nekik sikerülhet. A magyar változat teljességgel kioltja ezt a mitológiai történelmének távlatát és méretet, leszállítja a hétköznapi tudat szintjére. „Nem mindenkor Papsaytja. – Non semper Saturnalia erunt.” A bőség után bekövetkező szükösség kifejezésére a latin az ókori aranykor ünnepet (Saturnalia) használja fel, a magyar részben krisztianizál. A „Hó!B!u mint a Szent Ivan éneke. – Prolixius Iliade.” ugyancsak paradigmaváltó, amikor a terjedősen hosszúra nyúlt liturgikus éneket még az Iliásznál is terjedelmesebbnek mondja.

Az antik szemiózis szinte teljesen kiürül a hatalmas, gazdag kulturális háttérű paroemiából, amely a hajdani Trója – általában a nagy múltú civilizációk – pusztulását példázza: „Volt s’ költ. – Fuimus Troes.” A magyar paroemia elveszíti antik kulturális távlatát, s valami enigmatikusan redukált paradoxon marad. A háttérben álló irodalmi utalásrendszer szinte kimeríthetetlen, hiszen szerzők és művek sokasága szötte ezt a szemiózist. Ugyanez a magyar paroemia árnyalattal gazdagabb jelentésű Szárászi Ferenc említett kéziratos gyűjteményében, bár ott sincs már jelen az antik kulturális távlat: „Fuimus Troes. – Mies haidan legeniok ualank.” A nyomtatott szövegben itt Erasmus hat folio lapon tekinti át a paroemia irodalmi–kulturális összefüggésrendszerét, valóságos filológiai értekezést olvashatunk.

Pápai Páriz megörökölte Szenci Molnár jegyzeteit, írásos dokumentumait, szótára bővítésére tervezett feljegyzéseit. Pápainál olyan auktorok is szerepelnek, akik Molnár nem, vagy alig voltak jelen: Sallustius, Tacitus, Suetonius, Gellius, Plinius. Elhagyja a közmondásokat, el a prozódiai tanítást elősegítő mnemotechnikai szempontból közölt verseket (valójában Henricus Smetius metrikai példatárát), mitológiai tulajdonneveket, sok idegen: német, francia földrajzi neveket. A latin-magyar rész teljesen Pápai Páriz alkotása. A magyar–latin rész ugyanis Molnár Albert szótárának magyar–latin része, a latin–magyar Pápai eredeti alkotása. A székelyek nyelvét is régebbinek tartotta, mint a magyart. (Vetustas kérdésének értelmezése)

Bod sehol sem mondja meg, hogy ki készítette a szótár német nyelvű szóanyagát. Előszava széleskörű magyar és nemzetközi horizontot tekint át. Ebben szól műve megszületésének okairól, műfaji mintáról, forrásairól. Röviden bemutatja Niccolo Perotti, Calepinus, Basilius Faber műveit. A reformációhoz köti az anyanyelvű műveltség elterjedését, amelynek Sárospatak, Debrecen, Kolozsvár voltak a központjai. A magyar lexikográfia legfontosabb műveit is felsorolja: Pesti Gábor, Szikszai Fabricius, majd *Újfalvi Imre szerepét dicséri*. (Ez határozottan figyelemre méltó, mert Újfalvi eléggé feledésbe merült. A 17. században azért nem emlegetik, mert egyházpolitikai küzdelmekben játszott harca kudarccal, megbélyegzéssel végződött. Ezért aztán hallgatnak róla inkább a kései utódok is. Azt érdemes lenne megvizsgálni, hogy itteni Újfalvit becsülő álláspontja esetleg megjelenik-e egyháztörténeti műveiben?) „Auxit tandem *Emericus Száhvás-Ujfalvi* Profess. Matheseos Debrecinensis, quae aliquoties

prodiit; non equidem ordine alphabetico, sed secundum materias sub variis titulis digesta. Eodem tempore in utilitatem puerorum *Sebaldi Hejden Colloquia, Dicta Graeciae Sapientum, Mimi Publani, Erasmi Civilitas Morum* puerilium in succinctas Quaestiones digesta, item *Dionysii Catonis Disticha de Moribus* ad Filium, omnia cum Hungarica interpretatione Debrecini fuerunt publicata, discentiumque manibus terebantur.” Részletesen ismerteti Szenci Molnár műveinek születését, jellemzi azokat. Elmondja Comenius magyarországi tevékenységét, műveit. Az újabb külföldi lexikográfiai irodalomból forrása volt Cellarius, Heineccius, Gesner, Albert Schultens és Tiberius Hemsterhusius. Az egész előszó sugározza Molnár Albert művének és egész munkásságának a szeretetét és megbecsülését.

A latin–magyar rész szókincsmodelljében az *eruditio* és *imitatio* reneszánsz szempontjait határozottan mérsékeli Bod Péter. Ha a latin jelentése bizonytalan, akkor Bod mindig a magyar szoros fordítását adja németül, vagy legalábbis a legtöbbször. „Tsöje a lombiknak, Fistula, rostrum cucumellae, das Röhrlein an einem Brenn- oder Dristilier-Kessel. Lombik: Alembicum, Stillatoria cucumella.” Ugyanez a lombiknál és Szencinél: „fistula, cucumella. Fistula: Czü, Cziv, Tsev, Sip. Virg: – *de collo fistula pendet.*” (Szerepel a Smetiusból átvett metrikai minta.) „Város gondja viseléséről való tudomány, Politica, die Staatswissenschaft.”

A paroemiologia szerepe lényegesen megváltozik a 18. század derekára. Már Pápai Páriz is erősen ritkította a paroemiákat művében, ezt tovább folytatja Bod Péter. A Szencinél megfigyelt közel négyszázötven paroemia alig a felére csökken. Emellett lényeges szemléleti változás érvényesül. A reneszánszban a paroemiologia nagy részben az antikvitás kultúrájából táplálkozott, majd fokozatosan vált egyenrangúvá az anyanyelvű proverbiumok világa. Azonban alapvetően a retorikai kultúra kontextusában értelmezhető szerepük, jelentőségük. Nyelvfilozófiai, dialektikai, retorikai összetettségük a korszak praeeptum irodalmában egyértelműen kifejeződött. Anyanyelvű változataik értéke sem a népnyelvhez való tartozásukból származott. Rendkívül bonyolult szemiozis szövődött a magas kultúra és az anyanyelvű paroemiák kölcsönhatásában, a világi és szakrális paroemiologia egybefonódása is megfigyelhető a 16–17. században. A 18. századra a retorika elveszíti korábbi tudományelméleti súlyát, nyelvfilozófia szerepét. Ennek következménye a paroemiologia térvészítése illetve fokozatos jelentésmódosulása. Az anyanyelvűség kulturális programja a paroemiológiát már népnyelvi jelentőségében méltányolja és fordul felé érdeklődéssel. Szenci Molnárnál az ókori gyökérzetet még jól mutatja, hogy minden paroemiának közli egy vagy több latin forrását, megfelelőjét. Igaz, már Molnárnál is sokszor láthatjuk a latin és magyar közötti jelentős szemantikai aszinkroniát, ami különösen a kulturális paradigmaváltásnál okozhat nagy feszültséget. Bod Péter paroemiái láthatóan már „belenyugszanak” a latin és magyar jelentéssíkok sokszor alig követhető távolságába. Célja inkább az, hogy kifejező, frappáns legyen a magyar paroemia, bármily szemantikai távolságra is kerül a latintól. (A latin egyre inkább úgy szerepel, mint egy fakuló, gyengülő

kulturális emlékezet jele.) A folyamat jellege egyértelmű: a magyar paroemiák láthatóan szabadulni akarnak a 18. században ókori–reneszánsz szemantikai gyökérzetüktől, retorikai-poétikai kulturális emlékezetüktől. Ehhez járul még az, hogy háromnyelvűvé teszi azokat Bod, harmadikként közli a német megfelelőket. Ezzel nagyon valószínűleg beláthatóvá válik a paroemiák szemiozisa. A német nyelvű változat legtöbbször a magyar értelmezéshez simul. Ez abban az esetben problémátlan, ha a latin forrás jelentése sem esik túl messze a triád másik két tagjától. Nem tudjuk, Bod mit ismerhetett a 16. század óta hatalmasan virágzó német paroemiológiából, erre vonatkozóan nem is árul el semmit. A példák azonban azt bizonyítják, hogy inkább a magyar változat nyelvi ekvivalenciáját kereste vagy teremtette meg saját megoldásaiban: Erdőre fát vinni: *In sylvam ligna deferre, Noctuas Athenas. Holz in den Wald, oder Wasser in Rhein tragen.* (Utóbbi esetben jól látszik a németországi forrás – a Rajnába vizet hordani –, amely átkerült erdélyi közegbe.) Fakót is vonják, de fakó is vonja: *Dedi malum & accipi, es wird Böses mit Bösen vergolte. Fáratt lónak farka is nehéz: Prov. Longo ex itinere etiam palea oneri est. Einem erlegenen Pferd ist auch der Schweiff zu schwer. Minden a maga fazeka mellé szít: Prov. Omes sibi melius esse malunt, quam alteri. Ein jeder wünscht sich das beste. Egy fetske tavaszt nem szerez: Prov. Una hirundo non facit ver. Eine Schwalbe macht keinen Frühling. Fogas ebnek való a tsont rágás: Prov. Non cui vis homini contingit adire Corinthum. Es wird nicht ein jeder aller Sache Meister. Szenicinél: Lippus oculos solis radios non fert. Pinguis venter non gignit sensum tenuem. Gravius est id quam Trojam capere. Olly egészséges vagy, mint a hal: Prov. Sanior es pisce. Du bist gesünder wie ein Fisch. Hal barát, s hal számár is: Prov. Intervallo perit fames. Inter os & ossam multa accidunt. Es trägt sich oft viel in einem Augenblick zu. Addig hámtsd a hársfát, míg meghámlik: Prov. Dum pluit molendum est. Man muß das Eisen schmieden wenss warm ist. Igen tud a hajdú harangot önteni: Prov. Asinus ad lyram. Wie der Esel zum Harffen schlagen. (Itt a magyar szemiozist aligha lehetett a németre átültetni, ezért a latinhoz szorosan igazodó párhuzamot teremtet. Igaz, az eredeti paroemiában is nagy távolság van a latin és magyar között. Az eredeti szemantikai magja megmarad, azonban a hordozó grammatikai modell biztosan nagy hagyományú paroemia, sajátosan magyar tartalommal.) Tsikorog a kerék, megitta a kocsis a háj árát: Prov. Rota plaustris male uncta stridet. Wer nicht gut schmiert, fährt nicht gut. (Nagyon lapos a német, a latin szorosan követi.) Lúdra veszteget szénát: Prov. Ranis vinum praeministras. Man arbeitet an ihm vergeblich, oder an ihm ist Hopfen und Malz verloren. Sok lúd disznót győz: Prov. Ne Hercules quidem contra duos. Viele Hunde sind des Haasen Tod. A ház héjára hágott ludat többen tsudálják, hogynem az oda hágott tyúkot: Prov. Camelo transmissio, culex in cribro deprehensus fuit. Item: Dat veniam corvis, vexat censura columbas. Man siehet den Splitter in des anderen Augen, aber den Balken in seinem eigenen, siehet man nicht. Aki szekere sarkán ül, az énekét hallgassad: Prov. Ejus cantilenam canas, cujus plastro veheris. Man muß mit dem Wölfen heulen. Tudatlan mint a számár:*

Prov. Indoctior asino. dummer als ein Esel. Szencinél: Monacho indoctor. (Vagyis tanulatlanabb a szerzetesnél. Ez egyértelműen a protestáns hagyomány gúnyolódó része, ami visszamegy Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájára*. Vert viszen veretlent: Prov. Canis peccatum Sus dependit. Des Listigen verschulden, muß oft die Unschuld dulden.) Volt s költ: Prov. Fuimus Troes. Es ist um uns geschehen.

Szenci szótárkiadásainak fontos része volt a mindhárom kiadásban megjelent retorikai szókincs közlése. Ez fokozatosan bővül, és 1611 után ezer fölé emelkedik a száma. Pápai Páriz lényegesen csökkenti ezt a számot, Bod Péter újabb kurtítást hajt végre. E folyamat magyarázata a retorika csökkenő súlyú tudományelméleti helyzetéből fakad, a retorikai szisztema elemei közül eleve az elocutio kapott nagyobb helyet a lexikográfiai művekben. A 18. századi Magyarországon leggyakrabban használt retorikák között találjuk Freyer *Oratoriáját*, Cellariust, Heinecciust, Gesnert, Albert Schultens és Tiberius Hemsterhusius műveit. Valamennyiük közös jellemzője a teljes retorikai szisztema bomlasztása: az inventio és dispositio marad a képzés jelentős része, de a beszédművészet addigi egysége fokozatosan lazul és kezd önállósodni a redukált retorika, vagyis az, amit később stilisztikának fognak nevezni. A lexikográfiai művek elveszítik korábbi univerzalizáló szerepüket, jelentésüket és elkezdődik a retorika „visszagrammatizálódása”. Ahonnan kiszabadultak a reneszánsz kezdetén, most a 18. században fokozatosan visszazárulnak a grammatika szegényítő kalodájába.

Jó példákat találunk erre, ha összehasonlítjuk a retorikai fogalmak meghatározását Szencinél és Bod Péternél. Az anacephalaeosis Molnárnál: Hoßbü bebednec egy be sommátatott, fejezött vége. Bodnál ugyanez: Ujjolag summalas, Számba-vévés. Utóbbi esetben eltűnik a fogalom beszédművészeti jelentése. Ugyanezt a jelentésmódosulást tapasztaljuk az enthymema, epanodus és a gradatio esetében. Sorrendben így hangzanak a példák: Szencinél: Enthymema: Meggondolat, bebednec tellyes erőssége, csak egyből bizonyító syllogismus. Bodnál: Rövid okoskodás, mellynek fele az elmében értetik, fele ki-mondatik. Szencinél: Epanodus: Vißba téritése a bebednek. Bodnál: visszaterés. Gradatio Szencinél: Szólásnac módgya, midön az mely igen az beszéd elvégeztek, ugyan azon kezdetik el a következendő, és így mind feljebb hág az bebed. Ugyanez Bodnál: Fellyebb-fellyebb hágás. Jól látható, hogy a terminus technicus Bodnál már teljesen elveszítette retorikai–beszédművészeti jelentését. A prosopopoeia Szencinél: Személy szerzés, mikor nema dolgoznak beszellet tulaydonitunk, ut: Sír a szegetletben az igazság, Rikolt az utcákon a hamisság: ezt könyves szemmel nézik az város falai. Ugyanez Bodnál: Valaminek személyében való szólás. A példák száma tetszőlegesen szaporítható lenne, mind egyikben ugyanaz a folyamat zajlott le: ha meg is maradnak lexikográfiai egységként Bod munkájában, legtöbbször elveszítik retorikai jelentésüket, az igényes meghatározások a beszédművészetten kívüli jelentésüvé zsugorodnak.